

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 808.26-56

Н. У. ЧАЙКА

СТРУКТУРНАЯ ТЫПАЛОГІЯ КАНСТРУКЦЫЙ З ЭЛІПСІСАМ ДЗЕЯСЛОВА

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка

(Паступіў у рэдакцыю 23.10.2012)

Пытанне пра структурную арганізацыю канструкцый з эліпсісам дзеяслова актуальнае ў сучасным сінтаксісе. Будова эліптычных сказаў вывучалася пераважна ў межах *структурнай* сінтаксічнай школы. Былі даследаваны наступныя аспекты праблемы эліпсіса:

– размежаванне з’яў сінтаксічнага нуля і эліпсіса (А. Я. Сядзельнікаў, Л. І. Бурак, J. Panenova, K. Kearns, A. Wilhelm, M. Lehman і інш.);

– вызначэнне інварыянтных сінтаксічных мадыфікацый (у тым ліку і эліптычных) (В. Вардуль, А. Ісаева, W. Müller, A. Corr, S. Dentler і інш.);

– кваліфікацыя эліпсіса, рэдукцыі і збытоўнасці як з’яў аднаго парадку (А. У. Грудзева, J. Jose, S. Dentler і інш.);

– структура эліптычных канструкцый у параўнальным аспекце (W. Lechner, M. McShane, J. Merchant, A. Uniszewska, M. McShane і інш.);

– эліпсіс і дэтэрмінацыя (Е. М. Шыраеў, В. С. Грыгор’ева, Т. І. Мунгалава і інш.).

Нягледзячы на значную колькасць прац па праблеме, многія важныя пытанні не атрымалі належнай распрацоўкі. Патрабуюць спецыяльнага вывучэння структурна-сінтаксічныя ўмовы функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Тэорыя інварыянтных структур (В. Вардуль, А. Ісаева, W. Müller, A. Corr, S. Dentler і інш.) дала магчымасць вызначыць зыходныя мадэлі эліптычных сказаў. Аднак пры гэтым не атрымалі вывучэння сістэмныя фактары функцыянавання названых канструкцый. Адсутнасць дзеяслова ў аналізуемых канструкцыях часта надае ім неадназначны характар. Таму патрабуюць вывучэння сінтаксічныя сродкі рэалізацыі семантыкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова – сродкі пашырэння і ўскладнення структуры, у прыватнасці аднародныя выказнікі. Таксама неабходна выявіць узроўні арганізацыі сінтаксічных адзінак, да якіх належаць структурна-семантычныя паказчыкі, і сінтаксічныя сувязі і адносіны паміж аднароднымі эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі. Сказанае вышэй абумоўлівае *мэту* даследавання – *аналіз структурнай арганізацыі эліптычных канструкцый*. У адпаведнасці з мэтай даследавання ставіліся і вырашаліся наступныя задачы:

– выявіць структурныя тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова;

– даследаваць сінтаксічныя сувязі і адносіны, пры якіх ажыццяўляецца кампенсаторная функцыя кампанентаў;

– вызначыць моўныя механізмы, што рэгулююць функцыянаванне эліптычных канструкцый з аднароднымі выказнікамі.

Аб’ектам даследавання выступае з’ява эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы, *прадметам даследавання* – структурныя тыпы эліптычных канструкцый.

Сістэма структурных тыпаў і відаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова заснавана на сінтаксічных кампанентах, што кампенсуюць эліпсіс дзеяслова Тыпалагічна істотная прыкмета праяўляецца ў сінтаксічных адзінках у рознай ступені. Высокая ступень праявы названай прыкметы

дае падставы кваліфікаваць яе як найбольш тыповую, што і ляжыць у аснове градуальнай класіфікацыі структурных тыпаў і відаў (і адпаведных класаў) канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Гэта дазваляе ўстанавіць заканамернасці структурнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова, якія адлюстраваны ў градуальнай класіфікацыі элементаў і прадстаўлены адпаведнымі тыпамі і відавymi класамі сінтаксічных адзінак.

Пры пабудове відавога класа ўнутры самага распаўсюджанага **поліпрэдыкатыўнага тыпу** намі ўлічваўся характар сінтаксічнай сувязі (паратаксічная або гіпатаксічная) і спосаб выражэння сінтаксічнай сувязі (экспліцытны ці імпліцытны). Падобныя параметры, на наш погляд, выступаюць тыпалагічна істотнымі, бо ўказваюць на спосаб кампенсацыі эліпсаванага дзеяслова, а значыць, выяўляюць спецыфіку структурнай арганізацыі эліптычных канструкцый поліпрэдыкатыўнага тыпу. Падобная метадалогія валодае значнымі магчымасцямі сістэматызацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова, бо падразумявае ўсебаковую структурную тыпалагічную характарыстыку аб'екта. Напрыклад, частка поліпрэдыкатыўнай канструкцыі *адзін – адно, другі – другое* з'яўляецца малаінфарматыўнай, і толькі ў структуры складанага сказа можа свабодна функцыянаваць: *Які гэта калектыў, калі адзін – адно, а другі нібыто – другое* (І. Мележ). Аднак значная ступень частотнасці эліптычных канструкцый поліпрэдыкатыўнага тыпу абумоўлена ў большай ступені канстантнымі характарам іх семантыкі: часта назіраецца семантыка статальнай лакалізацыі або руху (радзей). Прычым семантыка статальнай лакалізацыі назіраецца ў поліпрэдыкатыўных канструкцыях як з паратаксічнай сувяззю паміж часткамі, так і з гіпатаксічнай: *Тармазі, вадзіцель, колы. // Бачыш – дзеці каля школы* (А. Пысін). Эліпсіс дзеяслова магчымы толькі ў тых канструкцыях, дзе для рэалізацыі семантыкі магчыма выкарыстанне іншых сродкаў – дзеяслоўнага выказніка поўнай часткі, дапаўнення або акалічнасці адной з частак ці на аснове сэнсавага ўзаемадзеяння прэдыкатыўных частак, калі яны абедзве эліптычныя. Характар лінейных адносін у аналізуемых канструкцыях абмяжоўвае сінтаксічныя сувязі і адносіны спецыфічнымі для эліптычных канструкцый відамі. Паратаксічныя віды найбольш распаўсюджаны таму, што сэнсавае ўзаемадзеянне паміж часткамі практычна адсутнічае, а семантыка ў частках канстантная.

Відавы клас поліпрэдыкатыўнага тыпу ўключае 5 элементаў, кожны з якіх мае сваю спецыфіку. Універсальнасць **экспліцытна-паратаксічнага** віду (30 %) абумоўлена характарам сінтаксічнай сувязі і адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Вядома, што паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа з паратаксічнай сувяззю назіраецца адсутнасць сэнсавай залежнасці, аднак пры гэтым ступень частотнасці канструкцый з супастаўляльнымі і супраціўнымі адносінамі высокая. Гэты факт абумоўлены структурнымі фактарамі – абсалютнай сінтаксічнай і семантычнай аднапланавасцю выказнікаў: *За вёскай – прыгожыя сасновы бор, а ў вёсцы – старажытны маляўнічы парк* (І. Стадольнік) і канстантнай маркіроўкай семантыкі і граматычных значэнняў: *Над хатамі – вясёлыя шпакоўні, // А ў хатах – аржанога хлеба пах* (Г. Бураўкін). Акрамя таго, спецыфіка экспліцытна-паратаксічнага віду (паратаксічная сувязь і наяўнасць злучнікаў) дазваляе рэалізаваць параўнальна вялікую колькасць сінтаксічных адносін – адначасовасці, паслядоўнасці, прычынна-выніковыя і інш., што пашырае структурны дыяпазон складаных канструкцый з эліпсісам дзеяслова: *Любая ўрачыстасць: дзе Духоўскі? // Любы агляд: вядзе парадак ён. // З канцэртаў папулярным – на ўсе вёскі, – // І сельскі клуб звiніць на ўвесь раён* (А. Пысін). Супраціўныя адносіны паміж часткамі выражаюцца выключна пры тоеснай семантыцы іх прэдыкатаў і канстантнай семантыцы: *Я – у атрад, а ты ж, мабыць, да немцаў? – сказаў Войцік і сцюдзёнымі вачамі ўстаўіўся ў Сушчэню* (В. Быкаў) або ў канструкцыях з іменным прэдыкатам: *Вы, грамадзянін Секержыцкі, разумны, інтэлігентны чалавек, і раптам такое?* (М. Матукоўскі). Пералічальна-размеркавальныя адносіны магчымы выключна ў канструкцыях з семантычнай і сінтаксічнай аднапланавасцю: *І немагчыма ўжо назад, // І немагчыма ўжо на месцы* (А. Разанаў). Кампенсаторны кампанент дазваляе адмежаваць семантычныя функцыі кампанентаў, у прыватнасці, аб'ект маўленчай дзейнасці ад аб'екта логіка-мысліцельных працэсаў: *Пра бацьку не скажу нічога, а на яе ты дарэмна* (І. Мележ).

Імпліцытна-паратаксічны від (23 %) канструкцый з эліпсісам дзеяслова мае характарыстыкі, падобныя да экспліцытна-паратаксічнага віду (аднолькавая сінтаксічная сувязь). Пры гэтым імпліцытна-паратаксічны від мае свае адметнасці, якія заключаюцца ў абмежаванай колькасці

(у параўнанні з экспліцытна-партаксічным відам) сінтаксічных адносін. Найбольш тыповымі для аналізуемых канструкцый з'яўляюцца адносіны адначасовасці або ўласнага супастаўлення, што тлумачыцца семантычнай і сінтаксічнай аднапланавасцю эліпсаваных выказнікаў: *Ён ёй слова, яна – два* (І. Мележ) і канстантнай маркіроўкай семантыкі і граматычных значэнняў: *У полі – вятры, у лесе – снягі...* (Р. Баравікова). Адносіны паслядоўнасці рэалізуюцца толькі ў кантэкстуальна няпоўных канструкцыях: *Алена крыху пастаяла і пайшла дахаты, хутка і Міхась за ёй следам* (П. Галавач). Не часта назіраюцца паміж часткамі канструкцый імпліцытна-партаксічнага віду з эліпсісам дзеяслова супастаўляльна-параўнальныя і супраціўныя адносіны, што абумоўлена зноў-такі структурнымі фактарамі. Падобныя адносіны ахопліваюць выказнікі складанай канструкцыі, што магчыма толькі пры экспліцытным іх выражэнні. Эліпсіс дзеяслова назіраецца ў выключна рэдкіх выпадках у канструкцыях з супастаўляльна-параўнальнымі адносінамі пры ўмове, што характар семантыкі канстантны. Супраціўныя адносіны таксама не з'яўляюцца тыповымі для аналізуемага віду канструкцый. Структурная арганізацыя складаных канструкцый з супраціўнымі адносінамі патрабуе, каб выказнікі адносіліся да лексіка-семантычных груп, што знаходзяцца ў антанімічных адносінах, а гэта магчыма выключна пры экспліцытным іх выражэнні, напрыклад: *Багач ззяе ў пазалоце, мужык бедны мрэ ў бядноце* (Я. Колас). Эліпсіс дзеяслова пераразмяркоўвае сінтаксічныя сувязі і адносіны, і сінтаксемныя набываюць поліфункцыянальны характар. Дэкампенсаваная поліфункцыянальнасць сінтаксем надае сказу структурна-сэнсавую неадназначнасць. Канструкцыю з прапушчаным дзеясловам *Багач – у пазалоце, мужык – у бядноце* можна кваліфікаваць і як эліптычную, і як поўную вытворную з прэдыкатыўнымі кампанентамі. Супраціўныя адносіны ў складаных канструкцыях з эліпсісам дзеяслова назіраюцца толькі ў тых выпадках, калі ў антанімічныя адносіны ўступаюць даданыя члены сказа: *Нам, грэшным, кавал, рэшту – Богу* (Т. Бондар). Эліпсіс дзеяслова ў імпліцытна-партаксічных канструкцыях з супастаўляльна-параўнальнымі і супраціўнымі адносінамі з'яўляецца ўнікальнай з'явай у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы.

У складаных канструкцыях *экспліцытна-гіпатаксічнага* віду (20 %) роля кампенсаторнага кампанента ў функцыянаванні параўнальна вялікая, што абумоўлена іх структурнымі асаблівасцямі – рознымі відамі сэнсавай залежнасці частак. Кампенсацыя сэнсу ў названых канструкцыях ажыццяўляецца на аснове розных сінтаксічных адносін – аб'ектных, атрыбутыўных, акалічнасных і інш. Сэнсавая неадназначнасць прэдыкатыўных частак з эліпсісам дзеяслова абумоўлена і фактарамі анафарыстычнай замены семантычных кампанентаў, напрыклад: *Калі Чарвякоў аб'явіў, што слова мае таварыш Карась, Анісся ў першы момант не паверыла, што гэта – ёй* (І. Мележ). Кампенсаторны кампанент (прэдыкатыўная частка ў дадзеным выпадку) часам выконвае дыферэнцыруючую функцыю – адмяжоўвае семантычныя функцыі лакатыва і рэцыпіента, якія тэарэтычна могуць быць уласцівы кампаненту тыпу *да нас* і які ў выніку нейтралізацыі сінтаксічных адносін набывае поліфункцыянальны характар: *У Англіі ў яго не выгарала, дык ён да нас* (А. Макаёнак). Значнымі кампенсаторнымі ўласцівасцямі характарызуецца экспліцытна-партаксічны від складаных канструкцый з аб'ектнымі адносінамі: яны адмяжоўваюць аб'ект маўленчай дзейнасці ад аб'екта логіка-мысліцельных працэсаў: *Князь пра тое, што мы сваё пасольства да сваіх ворагаў...* (М. Матукоўскі) або аб'ект маўленчай дзейнасці ад данатыва: *Не маўчы – што яшчэ?* (А. Петрашкевіч). Таксама важным фактарам функцыянавання выступае канстантная маркіроўка семантыкі ў адной або ўсіх прэдыкатыўных частках названых канструкцый, якія характарызуюцца семантычнай аднапланавасцю: *А базар – як стадыён, // Птушак, пэўна, там мільён. // Дзе бярозкі – там кіёскі. // Дзе дубочки, там ларочки* (А. Пысін).

Імпліцытна-гіпатаксічны від таксама характарызуецца значнай роляй кампенсаторнага кампанента ў функцыянаванні канструкцый з эліпсісам дзеяслова, што абумоўлена структурнымі фактарамі – сэнсавай залежнасцю прэдыкатыўных частак. Размежаванне тыпаў прэдыката (у прыватнасці, акцыянальны ад дынамічнай лакалізацыі або акцыянальны і статальнай лакалізацыі) абумоўлена выключна сэнсава-сінтаксічным узаемадзеяннем прэдыкатыўных частак: *Закінуў сець – дзве плотачкі. Другі раз – нічагуткі* (Л. Левановіч). Пры гэтым свабоднае функцыянаванне аналізуемых канструкцый абумоўлена канстантнай маркіроўкай семантыкі (напрыклад, статальнай лакалізацыі або руху) адной з частак: *Адкажы, смуглянка, калі ласка, //*

Ці надоўга к нам з зямлі каўказскай? (А. Пысін); Па ўсіх дарогах – войскі, войскі: // Вёў наступленне Ракасоўскі (А. Пысін).

Функцыянаванне складаных канструкцый з эліпісам дзеяслова **камбінаванага** віду абумоўлена аналагічнымі фактарамі – структурна-сэнсавай узаемаабумоўленасцю прэдыкатыўных частак. У якасці кампенсаторнага кампанента часта выступае адначасова некалькі прэдыкатыўных частак: *Ляснік – сваё: // Прысеў бы, ды няможна* (А. Бажко) ці *Бальніца толькі ў Тарску, а наш фельчар Ніна Пятроўна ўсе хваробы лечыць выключна вітамінамі: ад грыпу – жоўценькія, ад жывата – ружовенькія, ад галавы – зялёныя* (С. Грахоўскі). Пры функцыянаванні падобных канструкцый таксама мае месца фактар канстантнай маркіроўкі семантыкі: *Яна збяжыць, нібы паводка, // І зноў разлучыць берагі: // На правым – шчасця хмель салодкі, // На левым – халадок тугі* (С. Законнікаў).

Тыповымі сродкамі кампенсацыі эліпіса выступаюць кампаненты звышфразавога адзінства – **звышфразавы тып (самастойныя сінтаксічныя адзінкі)** (19 %). Базавы апарат даследавання падобных з’яў будуюцца на тэарэтычных і метадалогічных прынцыпах тэорыі тэксту, што дазваляе выявіць функцыянальную тоеснасць сінтаксічных адзінак. Асноўным тыпалагічным параметрам выступае характар адносін паміж кампанентамі ў структуры звышфразавога адзінства – логіка-семантычных або семантыка-сінтаксічных. Кампенсацыя эліпіса, а значыць і тыпалогія логіка-семантычных адносін, заснавана на рэфэрэнтнай аднесенасці – узаемадзеянні або пераемнасці прэдыкатаў і аб’ектаў, што падразумявае абавязковую змену лексіка-граматычнага класа, а гэта істотна адрознівае эліптычныя канструкцыі ад кантэкстуальных няпоўных. Падобнае ўзаемадзеянне кампанентаў звышфразавога адзінства здольна забяспечваць стабільнае функцыянаванне канструкцый з эліпісам дзеяслова з недастатковай колькасцю ўласных лексіка-сінтаксічных сродкаў. Неабходна адзначыць, што відавы клас звышфразавога тыпу характарызуецца разнастайнасцю логіка-семантычных адносін паміж кампанентамі. Кампенсацыя эліпсаванага выказніка ажыццяўляецца шляхам дубліравання эліпсаванай лексемы са зменай лексіка-граматычнага класа (адносіны тоеснасці), уключэння зместу прэдыкатыўнага кампанента ў суб’ектны на аснове тоеснасці рэфэрэнта (адносіны функцыянальнай эквівалентнасці), супрацьпастаўлення прэдыкатыўных і аб’ектных кампанентаў (адносіны супрацьпастаўлення), неадпаведнасці прэдыкатыўнага і акалічнаснага кампанентаў, наяўнасцю элементаў з агульнай семай, што адносяцца да розных мностваў (адносіны перакрывавання). Напрыклад, на аснове адносін уключэння часам адбываецца не толькі сэнсавая канкрэтызацыя, а і структурна-граматычная кваліфікацыя канструкцый з эліпісам дзеяслова: *Тут – заключэнне праектнага інстытута! Гэта – з міністэрства! Гэта – доктар навук са сталіцы!* (А. Дзялендзік).

Распрацаваная намі метадалогія дазваляе пабудаваць поле кампенсаторных сродкаў кожнага віду логіка-семантычных адносін. Поле кампенсаторных сродкаў уяўляе сабой структурна ўпарадкаваны набор спосабаў (або кампанентаў ці сродкаў) кампенсацыі эліпсаванага дзеяслова на канкрэтным узроўні сінтаксічнай арганізацыі (у дадзеным выпадку на ўзроўні звышфразавога адзінства). Кампенсаторнае поле звышфразавога тыпу ўключае спосабы рэалізацыі логіка-семантычных адносін паміж эліптычнай і кампенсаторнай канструкцыямі ў працэсе іх функцыянавання. Напрыклад, від з адносін тоеснасці часта рэалізуецца спосабам анафарыстычнага паўтору са зменай семантыка-сінтаксічных функцый кампанентаў: *Некалькі камісій за тыдзень! І кожнай – увагу, транспарт...* (А. Дзялендзік). Спосабам выражэння адносін частковай неадпаведнасці выступае неадпаведнасць прэдыкатыўнага і тэмпаральнага кампанентаў: *Нічога, уважу! Не канешне – на вашага п’янага Мікалая!* (І. Мележ), дзе назіраецца пераемнасць прэдыкатыўнай лексемы без змены граматычнай формы. Значная колькасць спосабаў рэалізацыі названых адносін – граматычныя, метафарычныя паўторы кампанентаў, эквівалентнае, рода-відавое ўключэнне і інш. – пашыраюць дыяпазон эліптычных канструкцый, функцыянаванне якіх заснавана на ўказаных фактарах.

Асноўным параметрам вылучэння **семантыка-сінтаксічнага** відавога класа выступае характар адносін паміж эліптычнымі і кампенсаторнымі канструкцыямі ў структуры звышфразавога адзінства, які адлюстроўвае граматычную семантыку сказаў і ахоплівае выключна прэдыкатыўныя кампаненты або іх функцыянальныя аналагі. Далучальна-гіпатаксічная або далучальна-паратаксічная сінтаксічная сувязь дазваляе прэдыкатыўнай адзінцы выступаць у якасці кампен-

саторнага кампанента ў дачыненні да эліптычнай на аснове розных сінтаксічных адносін: прычынных: *Прысядкі ёй трэба! З маім здароўем – «Лявоніху». Хадзі во, разгінай мяне... У мяне ж сярэдзіна* (А. Дударэў); змяшчаць вывад: *Мухіна (разгублена). На распрацоўку гэтай ідэі мы загубілі столькі часу і сродкаў... І, ведаеце, не трэба так заўзята...* (А. Петрашкевіч); абагульненне: *Жанчына ў квяцістай хустцы. – Жонку тваю Іванавіч аслабаніў ад кладаўшчыцы за доўгія рукі. Вось ты і зуб на яго... Рыгор – за праўду* (А. Дзялендзік).

Звышфразавы тып (самастойная і парцэляваная сінтаксічныя адзінкі). У якасці кампенсаторнага кампанента могуць выступаць парцэляваныя канструкцыі (10 %) у структуры звышфразавога адзінства. Найбольш прадуктыўным з'яўляецца клас парцэляваных канструкцый, суадносных з выказнікам, які знаходзіцца з эліпсаваным у адносінах далучальнай аднароднасці: *Толькі мы ва ўсім Мінску, у цэлым свеце! Адны* (І. Мележ).

Функцыю кампенсаторнага кампанента выконваюць і парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з даданымі членамі сказа. Далучальна-падпарадкавальная сувязь адкрывае залежныя сінтаксічныя пазіцыі для парцэлятаў. Парцэляваныя дапаўненні адмяжоўваюць семантыку руху ад семантыкі перамяшчэння: *Хутка на перадавую. Усіх. І новенькіх таксама* (І. Мележ) або семантыку статальнай лакалізацыі ад семантыкі актыўнага дзеяння: *Толькі два-тры крокі... І ўсё. І бездань* (І. Мележ). Парцэляваныя акалічнасці адмяжоўваюць семантыку актыўнага дзеяння ад семантыкі стану: *Ну, як там твой універмаг? Датла?* (М. Матукоўскі) або семантыку адносін ад семантыкі руху: *І от жа як усё павярнулася. І ад Карча, і ад яго – разам. Нібы знарок, нібы на насмешку* (І. Мележ) ці семантыку статальнай лакалізацыі ад семантыкі актыўнага дзеяння: *Журботна-сонечны жнівень. На лугах – жоўтыя кветкі. У блакітным небе – буслы. Іх курлыканне чуваць паўсюль. У полі – камбайны. Ад цямна да цямна* (Я. Брыль).

Эліпсіс дзеяслова можа назірацца адначасова ў сказе і парцэляванай канструкцыі, што абумоўлена канстантным характарам семантыкі: *На першую зарплату – веласіпед. І на фермах* (А. Дзялендзік). Малаўжывальным і нетыповым сродкам канкрэтызацыі сэнсу канструкцый з эліпсісам дзеяслова выступаюць парцэляваныя канструкцыі, суадносныя з недапасаваным азначэннем, дзейнікам, адасобленым азначэннем і адасобленай акалічнасцю. Гэта абумоўлена асаблівасцямі сінтаксічнай сувязі паміж сінтаксічнай пазіцыяй выказніка парцэлятам. Атрыбутыўная і партаксічна-далучальная сінтаксічная сувязь прадугледжвае ўзаемадзеянне з кампанентамі з аб'ектным значэннем, таму ў якасці кампенсаторнага кампанента яны не выступаюць: *Насустрач – войска. Пыльныя пілоткі. Гарматы. Танкі. Пыльныя ствалы* (А. Пысін); *Толькі штоб мне, следоўна, цэльна, ініцыягентную работу. Штоб бугалцерам, напрымер. Ці кладаўшчыком...* (І. Мележ).

Надзвычай рэдка ў якасці кампенсаторнага кампанента выступае парцэляваная канструкцыя, што суадносіцца з адасобленай акалічнасцю і прымацоўваецца далучальна-паўпрэдыкатываючай сувяззю. Падобныя канструкцыі звычайна ўказваюць на спосаб працякання працэсу і маюць цесную ўзаемаабумоўленасць з эліпсаваным дзеясловам: *Астап моўчкі – у бок Смалярні. Пакрыўджаны і пануры. Не падымаючы вачэй* (В. Каваль); *Рыбакі – у бок вёскі. Спяшаючыся і азіраючыся* («Прыдняпроўская Ніва»).

Далучальна-паўпрэдыкатываючая сінтаксічная сувязь прадугледжвае адпрэдыкатную залежнасць, і тэарэтычна адасобленыя парцэляваныя азначэнні і акалічнасці маглі б шырока выкарыстоўвацца ў якасці кампенсаторнага кампанента. Аднак іх нетыповасць тлумачыцца сінтаксічнымі асаблівасцямі далучэння: немагчымасцю структурна-сэнсавага раздзялення канструкцый, якія маюць і без таго паслабленую сінтаксічную сувязь. Парцэляцыя дзейніка, недапасаванага азначэння, адасобленых азначэнняў і акалічнасцей рэгулюецца правіламі сінтактыкі і выступае ўнікальнай з'явай сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. Немагчымасць рэалізацыі пералічальна-размеркавальных адносін паміж парцэляванай канструкцыяй і сінтаксічнай пазіцыяй выказніка тлумачыцца фактарам пераразмеркавання сінтаксічных сувязей і адносін пры эліпсісе дзеяслова: у адносінах аднароднасці пачынаюць уступаць даданыя члены сказа, а не выказнікі: *Мы хутка – у лес. Ці на рыбу.*

Ускладнена-партаксічны тып. У якасці кампенсаторнага кампанента могуць выступаць і сродкі ўскладнення сказа. Ускладнена-партаксічны тып падразумявае кампенсацыю эліпсіса на аснове сэнсавай спалучальнасці лексем, што змяшчаюць сінтаксічныя пазіцыі матэрыяльна

выражанага і эліпсаванага выказнікаў. Лексічнае напаўненне матэрыяльна выражанага выказніка абмяжоўвае кола лексем, што могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага. Сінтаксема *на балкон* можа ўжывацца ў роўнай ступені з прэдыкатамі акцыянальным і дынамічнай лакалізацыі. Размежаванне іх ажыццяўляецца з дапамогай кампенсаторнага кампанента – матэрыяльна выражанага аднароднага выказніка на аснове адносін паслядоўнасці: *Не спіць, трывожыцца Святлана, // І ранні сон – ужо не сон. // Устала, ціхенька – на ганак, // Затым – нервова на балкон* (А. Бачыла).

Аднак структурная і сэнсавая аднапланавасць абмяжоўвае віды сінтаксічных адносін, таму эліптычных канструкцый з аднароднымі выказнікамі назіраецца нязначная колькасць (4 %). Важным фактарам свабоднага функцыянавання выступае канстантны характар семантыкі руху: *Ды такія, як ты, доўга не затрымліваюцца ў вёсцы... Толькі здыме пагоны, адаспіцца – і ў горад* (І. Чыгрынаў); перамяшчэння ў прасторы: *І скарб, і дробненья ўсе рэчы // Прымалі з воза і на плечы* (А. Пысін); актыўнае дзеянне: *Немцы блізка падпускаць, асвецяць ракетамі – і з кулямётаў* (В. Быкаў) і інш., які ўласцівы ўсім тыпам канструкцый з эліпсісам дзеяслова, у тым ліку і ўскладнена-паратаксічнаму.

Паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі афармляецца пераважна сінтаксічная сувязь – з'яднанне, раз'яднанне і далучальная, якія прадстаўлены значнай колькасцю сінтаксічных адносін. Спецыфічнай асаблівасцю эліптычных канструкцый з'яўляецца немагчымасць рэалізацыі паміж аднароднымі выказнікамі сінтаксічнай сувязі пераз'яднання. Гэта абумоўлена пераразмеркаваннем сінтаксічных сувязей і адносін пры эліпсісе аднаго з выказнікаў, што не дазваляе ўзаемадзейнічаць семантычна і сінтаксічна аднапланавым кампанентам. Узаемнае выключэнне з'яў і падзей (што характэрна для сінтаксічнай сувязі пераз'яднання) «уцягвае» ў адносіны аднароднасці даданыя члены сказа: *Мы пойдзем у парк або паедзем за горад – Мы пойдзем у парк або за горад*.

Выклікаюць цікавасць эліптычныя канструкцыі, дзе аднародныя выказнікі маюць блізкае або тоеснае лексічнае значэнне, тым больш што трактуюцца яны неадназначна. В. К. Пакусаенка і А. Ф. Прыяткіна адмаўляюць наяўнасць аднародных выказнікаў у канструкцыях тыпу *Дзеці – праз акно і на гарод* і лічаць, што ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці *праз акно і на гарод*. На наш погляд, злучнік *і* не можа злучаць аднародныя акалічнасці па той прычыне, што яны не ўступаюць у адносіны паслядоўнасці (а гэта выразна прасочваецца), у адрозненне ад выказнікаў. У адносіны аднароднасці могуць уступаць і акалічнасці пры ўмове абсалютнай лагічнай аднапланавасці і тоеснай семантычнай функцыі (напрыклад, лакатыва) у сказах тыпу *Дзеці разам з настаўнікам – у поле, на сенакос і, акрамя таго, у лес і на рыбу*. Таму сказы тыпу *Дзеці – праз акно і на гарод* мэтазгодна кваліфікаваць як ускладненыя з эліпсаванымі аднароднымі выказнікамі.

Не атрымалі належнай кваліфікацыі канструкцыі з эліпсісам дзеяслова тыпу *Мацей хацеў заехаць на калгасны двор, а разам з тым і на пілараму*. Большасць даследчыкаў лічаць, што ў адносіны далучальнай аднароднасці ўступаюць тут акалічнасці. Аднак падобная кваліфікацыя, на наш погляд, не адпавядае тэарэтычным прынцыпам структурнага сінтаксісу. Аналіз канструкцыі дазваляе вызначыць, што сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі такога сказа далучальная з адценнем сумеснасці, а сродак сінтаксічнай сувязі – семантычная скрэпа *а разам з тым* – указвае на далучальную сінтаксічную сувязь, якой могуць ахоплівацца выключна аднародныя выказнікі. Таму падобны сказ кваліфікуецца як ускладнены аднароднымі выказнікамі, адзін з якіх эліпсаваны. Не выключаны выпадкі, калі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова ў адносіны аднароднасці ўступаюць даданыя члены – дапаўненні або акалічнасці. Асноўнай падставай для кваліфікацыі даданага членаў сказа ў якасці аднародных з'яўляецца аднапланавасць іх сінтаксічных пазіцый, эліпсаваны выказнік у такіх сказах займае адну сінтаксічную пазіцыю: *Каб у блакітнай вышыні – // Не крык аб паратунку, // А песня дзіўная пра дні, // Што нас ядналі ў пацалунку...* (М. Шабовіч).

Важную ролю ў функцыянаванні канструкцый з эліпсісам аднаго з аднародных выказнікаў (або ўсіх) адыгрываюць дапаможныя сродкі – семантычны канкрэтызатар пры далучальных злучніках, семантычная скрэпа, што прымацоўвае далучальную канструкцыю, а таксама семантычная пераемнасць кампанентаў.

Ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып. Ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып падразумявае кампенсацыю эліпсіса з дапамогай кампанента, што прымацоўваецца паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувяззю. Падобныя з’явы ўнікальныя ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы (3 % адасобленыя акалічнасці і 1 % адасобленыя азначэнні). Нізкая ступень кампенсаторных здольнасцей адасобленых членаў сказа абумоўлена іх структурна-сінтаксічнымі асаблівасцямі – поліфункцыянальным характарам. Гэта робіць немагчымым адмежаваць на аснове спалучальнасці семантыку эліпсаванага дзеяслова: *Не дужа рашуча, азіраючыся на баках, ён – да пад’езда* (В. Быкаў). Адасобленыя акалічнасці часам адмяжоўваюць эліптычныя канструкцыі з семантыкай сталатальнай лакалізацыі ад канструкцый з семантыкай актыўнага дзеяння: *Пад босымі нагамі – залатое лісце, суха патрэскаваючы на мяккай аўчыне моху* (Я. Брыль). Безумоўна, назіраюцца выпадкі, калі адасобленыя акалічнасці прымацоўваюцца з дапамогай паясняльна-ўдакладняльнай сувязі. Аднак у падобных выпадках яны ўдакладняюць акалічнасць, а не выказнік, напрыклад: *Там, за вёскай, – прыгожае возера* (Я. Брыль), а характар семантыкі канстантны. Кампенсацыя эліпсаванага выказніка з дапамогай адасобленага азначэння магчыма толькі пры ўмове поліфункцыянальнага характару залежнага кампанента і высокіх кампенсаторных здольнасцях адасобленага азначэння, што назіраецца выключна рэдка (1 %): *Уражаны пажарам, нерухомы і быццам нежывы, Мікалай доўга – у бок палаючай вёскі* (А. Бачыла). Часцей адасобленыя азначэнні назіраюцца ў эліптычных сказах дастатковых у сэнсавым плане (у іх ёсць выразны паказчык семантыкі): *У тыл – абоз. // Грукочуць колы. // На адпачынак – полк стралковы, // Паньлы, злосны і не сыты, // Пад Сталінградам недабіты* (А. Пысін) або ў канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі: *Мы, малеча, – на печы, // Кольцам сцішана-цесным, // Заважаны казкай, // Зачарованы песняй* (З. Дудзюк).

Кампенсацыя эліпсаванага дзеяслова з дапамогай адасобленага дапаўнення таксама рэдка з’ява ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы (2 %). Гэтая аперацыя можа ажыццяўляцца выключна пры ўмове далучальнай сінтаксічнай сувязі: *Настаўнік увесь час – падзякі, толькі не ад улад* (У. Шахавец), бо пры паясняльна-ўдакладняльнай сінтаксічнай сувязі структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне з выказнікам выключаецца: *Ухаце, акрамя маці, – нікога* (У. Шахавец). Кампенсаторныя здольнасці адасобленых дапаўненняў, што ўказваюць на перцептыў, абмяжоўваюцца дыферэнцыяцыяй семантыкі інтэлектуальных працэсаў суб’екта ад маўленчых: *Міхась – увесь час пра загінуўшых партызан, але больш самому сабе, чым дзеду Цімоху* («Звязда»).

Ускладнена-параўнальны тып падразумявае кампенсацыю эліпсаванага дзеяслова на аснове параўнальнай сінтаксічнай сувязі (3 %). Параўнанне можа выступаць у якасці кампенсаторнага кампанента толькі пры наяўнасці скрытай прэдыкатыўнасці і адсутнасці паралельных кампанентаў. Адсутнасць паралельных кампанентаў прадвызначае структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне параўнальнага звароту непасрэдна з выказнікам, што спрыяе дыферэнцыяцыі канструкцый з семантыкай актыўнага дзеяння і сталатальнай лакалізацыі: *У вясновым небе – жаўрукі, як срэбныя званочки* (Я. Брыль). Скрыты характар скрытай прэдыкатыўнасці дазваляе маркіраваць семантыку эліптычнай канструкцыі з дапамогай мінімальнай колькасці сродкаў – аднаго паказчыка: *У старажытны горад – нібы ў царства // Неверагодных чараў і дзівос* (З. Дудзюк). Пры семантычнай поліфункцыянальнасці кампанента функцыю кампенсаторнага кампанента часам выконвае выключна параўнанне – яно адмяжоўвае семантыку руху ад семантыкі сталатальнай лакалізацыі: *Воблакі – над зямлёю, нібы белыя гускі* (Я. Брыль). У большасці ж выпадкаў функцыянаванне эліптычных канструкцый з параўнальнымі зваротамі абумоўлена або дакладнай маркіроўкай семантыкі (монафункцыянальны характар паказчыка семантыкі): *Там, як вяснушкі майскія, – праталіны праз снег* (Р. Барадулін), або канстантным яе характарам: *У лесе, нібы ў Запаляр’і, – // Свято ружовае і ззянне* (А. Пысін).

Ускладнена-інтрадуктыўны тып. Унікальнай з’явай у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы выступаюць выпадкі функцыянавання эліптычных канструкцый з устаўнымі канструкцыямі (2 %). Эліптычныя канструкцыі з устаўнымі канструкцыямі маюць пераважна дакладную маркіроўку семантыкі: *У 1949 годзе Наталля з маці і братам – зноў у Гомель (а вярнуцца іх прымуслі абставіны: бацьку перавялі на працу на Гомсельмаш)* (ЛіМ) або канстантную семантыку: *Ля населішч – // Хай*

трапіцца дзе катлавіна – // *Зеляніна садоў*, // *Па садах – садавіна* (Е. Букаў). У эліптычных канструкцыях назіраюцца толькі асобныя віды ўстаўных канструкцый: устаўныя канструкцыі, што ўказваюць на спосаб дзеяння, дубліруюць эліпсаваную лексему, змяшчаюць сінанімічную ў адносінах да эліпсаванай лексему ці выступаюць у якасці заўвагі. Пры гэтым кампенсаторныя ўласцівасці ўстаўных канструкцый нязначныя.

Унікальны характар эліптычных канструкцый са звароткам абумоўлены іх структурна-сэнсавымі асаблівасцямі. Звароткі ў адзінкавых выпадках здольны адмежаваць прэдыкатыўныя значэнні – абвеснага і загаднага ладу – у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова: *Дзеці – у школу і Дзеці, у школу!*

Як бачна, структурная тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы прадстаўлена значнай колькасцю тыпаў. Універсальны характар набываюць поліпрэдыкатыўны і звышфразавы тып, што вызначаецца значнымі кампенсаторнымі здольнасцямі кампанентаў. Унікальнасць ускладненых тыпаў абумоўлена нязначнымі кампенсаторнымі здольнасцямі кампанентаў, што ўваходзяць у склад канструкцый.

Літаратура

1. Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак ; навук. рэд. М. А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1975. – 256 с.
2. Вардуль, И. Ф. К вопросу о явлении эллипсиса / И. Ф. Вардуль // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения: докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1969. – С. 59–70.
3. Григорьева, В. М. Устойчивые словосочетания и обороты, наиболее употребительные в немецкой научной литературе: учеб.-метод. пособие / В. М. Григорьева; каф. иностр. яз. Акад. наук СССР, секция нем. яз. ; сост.: В. М. Григорьева [и др.]. – М.: [б. и.], 1978. – 162 с.
4. Грудева, Е. В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте / Е. В. Грудева. – Череповец: Черепов. гос. ун-т, 2007. – 251 с.
5. Исаева, Е. Запрещающие факторы эллипсиса подлежащего во втором компоненте сложносочиненного предложения / Е. Исаева // Сб. науч.-метод. материалов к лекциям для слушателей ФПК: в помощь преподавателю русского языка как иностранного: в 2 ч. / Ин-т рус. яз. ; редкол.: Ю. А. Бельчиков [и др.]. – М., 1982. – Ч. 2. – С. 257–270.
6. Мунгалова, О. М. Семантико-синтаксические и функциональные особенности номинальных структур в испанском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / О. М. Мунгалова ; Моск. гос. ун-т. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 32 с.
7. Ширяев, Е. Н. Основы системного описания незамещенных синтаксических позиций / Е. Н. Ширяев // Системный анализ значимых единиц русского языка: синтаксические структуры: межвуз. сб. / Краснояр. ун-т ; редкол.: В. А. Белошапкина (науч. ред.) [и др.]. – Красноярск, 1984. – С. 11–21.
8. Corr, A. Ellipsen: Untersuchungen zu Elliptizität und elliptischen Sprachgebrauch / A. Corr. – Saarbrücken: Verl. Dr. Müller, 2008. – 102 s.
9. Dentler, S. Verb und Ellipse im heutigen Deutsch: zum «Fehlen» verbhängiger Bestimmungen in Theorie und Praxis / S. Dentler. – Göteborg: Univ., 1990. – 106 s.
10. Jose, L. Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-ona marcher sans ellipse? / L. Jose // Bull. de la Soc. Linguistique de Paris. – 2001. – Vol. 96, № 1. – P. 207–226.
11. Kearns, K. Epistemic verbs and zero complementizer / K. Kearns // English Language a. Linguistics. – 2007. – Vol. 11, № 3. – P. 475–505.
12. Lehman, H. M. Zero subject relative constructions in American and British English / H. M. Lehman // New frontiers of corpus research / ed. P. Peters. – Amsterdam, 2002. – P. 163–177.
13. McShane, M. Verbal ellipsis in Russian, Polish and Czech / M. McShane // Slavic & East Europ. J. – 2000. – Vol. 44, № 2. – P. 195–233.
14. Merchant, J. Fragments and ellipsis / J. Merchant // Linguistics a. Philosophy. – 2004. – Vol. 27, № 6. – P. 661–738.
15. Müller, W. Die real existierenden grammatischen Ellipsen und die Norm: eine Bestandsaufnahme / W. Müller // Sprachwissenschaft. – 1990. – Bd. 15, H. 3/4. – S. 241–366.
16. Panevova, J. Ellipses and zero elements in the structure of the sentence / J. Panevova // Типология. Грамматика. Семантика: [сб. ст.] / Рос. акад. наук ; Ин-т лингвист. исслед. ; ред. Н. А. Козинцева. – СПб., 1998. – С. 67–76.
17. Szkudlarek, E. Kontekstowa elipsa akomodowanych jednostronnie uzupełnien predykatu / E. Szkudlarek // Acta Univ. Lodzianensis. Folia Linguistica. – Łódź, 1998. – № 38. – S. 89–96.
18. Uniszewska, A. The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / A. Uniszewska // Glottodidactica. – 2001. – Vol. 29. – P. 139–147.
19. Wilhelm, A. Asyndese, Ellipse und Null: menage a trois? / A. Wilhelm // Beiträge der Europäischen slavistischen Linguistik (POLYSLAV). – München, 1998. – Bd. 1. – S. 187–198.

N. U. CHAIKA

STRUCTURAL TYPOLOGY OF CONSTRUCTIONS WITH VERB ELLIPSE

Summary

Syntactic structure of constructions with a verb ellipse has been analyzed in the article. Classification of constructions with a verb ellipse is given on basis of compensatory feature parameter of structural typology. It is presented the system of compensatory components syntactic links and relations which act backbone and classification at creation of typology of the structural organization of constructions with a verb ellipse. Language mechanisms which regulate functioning of constructions with a verb ellipse are defined also.